

INTERNATIONALE RECHTSPRAAK

**Nogmaals¹⁾ recht op leven voor ‘opposing forces’
voor het EHRM: ‘Isayeva’ bevestigd?
Annotatie EHRM 17 januari 2008 Khatsiyeva and others v. Russia**

door

D.F. DE BIJL

1. Inleiding

De uitspraak in de zaak Khatsiyeva and others v. Russia van 17 januari 2008 van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) betreft de toepassing van functioneel geweld²⁾ door militairen. Net als de ‘Isayeva zaken’³⁾ speelt deze zaak in het Tsjetsjeense conflict. De klacht betreft geweldstoepassing in een anti-terrorisme operatie tegen vermeende leden van een groep ‘illegal armed fighters’. Het EHRM beoordeelt de klacht onder artikel 2 EVRM, het recht op leven. In deze annotatie wil ik enkele elementen van de uitspraak nader bezien.

2. Feiten

De zaak speelt in augustus 2000⁴⁾ in de nabijheid van het dorp Arshty in Ingoesjetië, aan de grens met Tsjetsjenië. Tijdens een Russische antiterrorisme operatie⁵⁾ tegen een groep van ongeveer 250 strijders wordt een Mi-8 ‘Hip’ helikopter neergehaald door de strijders. Er wordt vervolgens een ‘rescue operation’ uitgevoerd, waarbij militairen onder vuur genomen worden. Twee Mi-24 ‘Hind’ helikopters beveiligen de ‘crash site’. De vliegers van die helikopters claimen dat zij van twee kilometer afstand vanaf 100 – 150 meter hoogte in de nabijheid van de crashsite tenminste vijf gewapende personen naast een witte auto zien; zij zijn dan vier kilometer van de crashsite verwijderd. Dit melden zij aan het commandocentrum, dat hen opdraagt waarschuwingsschoten te lossen. De reactie van de personen op die waarschuwingsschoten is dat zij in de auto stappen en vluchten. De vliegers melden dit en krijgen weer de opdracht waarschuwingsschoten te lossen. Deze worden weer genegeerd, waarna de vliegers opgedragen wordt direct op de auto te vuren. Als gevolg daarvan worden twee personen gedood en raakt er één gewond. De autoriteiten claimen dat er op de plaats waar de auto tot stilstand gebracht was, handgranaten, lege hulzen en een bebloede munitieriem gevonden zijn.

De klagers, de nabestaanden, geven een andere lezing. Het belangrijkste verschil is gelegen in het feit dat zij stellen dat de personen niet gewapend waren. Ze waren met een zeis

¹⁾ Zie D.F. de Bijl, Recht op leven voor ‘opposing forces’?: rechtvaardiging van geweldstoepassing in vredesmissies onder artikel 2 EVRM, MRT 2007, p. 97 – 110.

²⁾ P.A.L. Ducheine en G.F. Walgemoed, Militairen na ‘rake zaken’: de strafrechtelijke positie van militairen na functioneel geweldgebruik, MRT 2004, p. 309 – 324, p. 309.

³⁾ EHRM 24 februari 2005, Isayeva v. Russia en van dezelfde datum Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia. Zie hiervoor De Bijl, MRT 2007, p. 102 – 106.

⁴⁾ Zie voor het verloop van het tweede Tsjetsjeense conflict: M. de Haas, De inzet van Russische ‘airpower’ in het tweede Tsjetsjeense conflict (oktober 1999 - heden), Militaire Spectator 2003, p. 400 – 412.

⁵⁾ Een ‘counter-terrorist operation’ met als doel ‘to effect lawful detention of illegal paramilitaries and to prevent further criminal activity by the latter’ (paragraaf 121).

gras aan het maaien en vormden geen bedreiging voor de vliegers of andere militairen. De claim van de autoriteiten aangaande de handgranaten en de hulzen wordt ook bestreden. Verder stellen de klagers dat de personen op enig moment de auto gestopt hebben en te voet verder gevlucht zijn, en ook toen onder vuur genomen zijn. Daarbij hebben de vliegers volgens de klagers behalve machinegeweren ook ongeleide raketten gebruikt.

Ondanks de verschillende versies is vast te stellen wat de kern van de zaak is. De vliegers nemen personen waar die zij voor gewapend houden. Mogelijk hebben zij zich vergist door de zeis van de personen aan te zien voor een wapen. Wanneer deze personen proberen te vluchten, geven zij eerst waarschuwingsschoten, waarna zij vuur geven om die personen (die zich al dan niet in de auto bevinden) te neutraliseren. De acties van de vliegers worden bepaald door orders gegeven door het commandocentrum. Onduidelijk blijft of de vliegers of de officieren in het commandocentrum aannamen dat de personen verantwoordelijk waren voor het neerhalen van de Mi-8 'Hip' of op andere wijze in de gevechten betrokken waren geweest (of dat voornemens waren).

3. Uitspraak

De uitspraak van het EHRM:

“(…)

2. *The Court's assessment*

129. The Court reiterates that Article 2, which safeguards the right to life and sets out the circumstances where deprivation of life may be justified, ranks as one of the most fundamental provisions in the Convention, to which in peacetime no derogation is permitted under Article 15. The situations where deprivation of life may be justified are exhaustive and must be narrowly interpreted. The use of force which may result in the deprivation of life must be no more than “absolutely necessary” for the achievement of one of the purposes set out in Article 2 § 2 (a), (b) and (c). This term indicates that a stricter and more compelling test of necessity must be employed than that normally applicable when determining whether State action is “necessary in a democratic society” under paragraphs 2 of Articles 8 to 11 of the Convention. Consequently, the force used must be strictly proportionate to the achievement of the permitted aims. In the light of the importance of the protection afforded by Article 2, the Court must subject deprivations of life to the most careful scrutiny, particularly where deliberate lethal force is used, taking into consideration not only the actions of State agents who actually administer the force but also all the surrounding circumstances including such matters as the planning and control of the actions under examination (see *McCann and Others*, cited above, §§ 146-50; *Andronicou and Constantinou v. Cyprus*, judgment of 9 October 1997, *Reports of Judgments and Decisions* 1997-VI, pp. 2097-98, § 171; and *Oğur v. Turkey* [GC], no. 21594/93, § 78, ECHR 1999-III).

130. In the present case, it is common ground between the parties that Khalid Khatsiyev and Kazbek Akiyev were killed by State agents as a result of the intentional use of lethal force against them. The State's responsibility is therefore engaged.

131. The Court must next ascertain whether the force used against the applicants' relatives by the federal servicemen could be said to have been absolutely necessary and therefore strictly proportionate to the achievement of one of the aims set out in paragraph 2 of Article 2.

132. The Court observes that it is in dispute between the parties whether the six men who came under attack, including the applicants' two relatives, had been armed with firearms at the moment of the attack. The applicants insisted that it had been obvious that the six men had been unarmed civilians cutting grass, whilst the Government advanced controversial

arguments on the issue. On the one hand, the Government seemed ready to admit that the applicants' relatives had been unarmed local residents, but insisted that they had been attacked because of their own negligence, since they had failed to mark themselves as civilians. On the other hand, the Government also stated that the six men, who had been detected by the military pilots in the field close to the site where a federal helicopter had been hit, had been armed with light machine-guns and therefore could have belonged to a group of illegal fighters.

133. In the absence of any evidence other than the pilots' statements and a statement of military officer L., the Court retains certain doubts as to whether the group of six men, including Khalid Khatsiyev and Kazbek Akiyev, were armed when they were attacked, given in particular that no firearms had ever been found on the scene of the incident (see paragraphs 87, 91, 92 and 99). No evidence has been produced that the victims fired at the helicopter or otherwise endangered the lives of the pilots. In any event, it does not consider it necessary to establish the facts in this respect for the following reasons.

134. The Court is aware of the difficult situation at the material time in the neighbouring region, the Chechen Republic, which called for exceptional measures on the part of the State to suppress the illegal armed insurgency (see *Isayeva and Others v. Russia*, nos. 57947/00, 57948/00 and 57949/00, § 178, 24 February 2005). With this in mind, and assuming that the federal pilots honestly believed that the applicants' two relatives and the other four men had machine-guns, when they spotted them, the Court nevertheless does not consider that this fact, by itself, can justify the use of lethal force against them and that a number of circumstances surrounding the incident should be taken into account.

135. The Court notes first of all that a substantial body of evidence in its possession consistently suggests that the pilots did not take the decision to destroy the vehicle with the people of their own motion, but acted pursuant to their superiors' order which was binding on them (see paragraphs 25, 47, 77 and 85 above). The Court must therefore ascertain whether when taking that decision the commanding officers exercised the necessary degree of caution and appropriate care to be expected from law-enforcement personnel in a democratic society (see *McCann and Others*, cited above, § 212) for the purposes of Article 2 of the Convention, and in particular, whether the instructions they gave to the pilots, rendering inevitable the use of lethal force, adequately took into consideration the right to life of the applicants' two relatives.

136. The materials in the Court's possession reveal that the pilots reported to the command centre that they could see a group of at least five men with light machine-guns standing near a Niva vehicle. The command centre replied that the identity of those men would be established and then 15 minutes later ordered that the car and people be destroyed, this order having been confirmed upon the pilots' request. It does not appear from the submitted documents, and was not alleged by the Government, that the pilots provided the command centre with any details regarding the men other than those mentioned above. Moreover, it does not appear, and was not alleged by the Government, that the officers from the command centre sought any further details to enable them adequately to assess the situation and take an appropriate decision. In particular, the pilots were not asked to provide any information as to visibility in the area, the distance between the site of the crash of the federal helicopter and the allegedly armed group, whether the area was populated, whether the pilots had or could have come under an armed attack, whether the men found by the pilots had tried to escape and whether the situation required any urgent measures to be taken by the pilots, or any other details. It is furthermore highly doubtful that the authorities in command established the identity of the applicants' two relatives and the other men before

giving the order to destroy them, given the very tight period that elapsed between the pilots' first report and the order. Indeed, there is nothing in the submitted materials to suggest that they did or even attempted to do so.

137. The Court considers that all these circumstances suggest a lack of appropriate care by the authorities in assessing the situation reported by the pilots and giving them an order to attack the six men, including Khalid Khatsiyev and Kazbek Akiyev, who were killed as a result.

138. Having regard to the above, the Court is not persuaded that the killing of Khalid Khatsiyev and Kazbek Akiyev, even assuming that they were armed, constituted a use of force which was no more than absolutely necessary in pursuit of the aims provided for in Article 2 § 2 (a) and (b) of the Convention.

139. Moreover, assuming that the group of six men, including the applicants' relatives, were unarmed when attacked by the State agents, as alleged by the applicants, the Court notes at the outset the Government's argument that the applicants' relatives were deprived of their lives because of their own negligence, and notably as a result of their failure to comply with instructions concerning personal safety in an area where State agents were conducting a counter-terrorist operation. Leaving open the question whether a State could be justified under Article 2 § 2 of the Convention in using lethal force against civilians for mere failure to comply with official safety instructions in an area of an armed conflict, the Court cannot in any event perceive any justification for the use of lethal force in the circumstances of the present case, given that the authorities had never warned the residents of Arshty about the operation of 6 August 2000 (see paragraph 124 above) and that it is highly doubtful that the residents of the Republic of Ingushetia, and in particular the inhabitants of Arshty, were ever apprised of the conduct required when confronted with federal servicemen (see paragraphs 86-87 above).

140. There has accordingly been a violation of Article 2 of the Convention in this connection.

(...)"

Het EHRM keurt de toepassing van dodelijk geweld in deze situatie niet per definitie af, ondanks het feit dat de helikopters niet aangevallen werden of voor andere eenheden een directe dreiging bestond. Het ontbreken van een dergelijke dreiging doet niet af aan het operationeel belang voor de Russische autoriteiten geweld toe te passen tegen leden van 'opposing forces'. Echter, zonder directe dreiging is het moeilijker te bepalen of de personen aangevallen konden worden: wanneer er wel een directe dreiging van die personen uit gegaan zou zijn, was het meer aannemelijk dat de personen tot 'opposing forces' behoorden. Nu die dreiging niet aanwezig was, moest die betrokkenheid uit andere informatie blijken. Het EHRM ziet dan in een adequate informatievoorziening de voornaamste bescherming van het recht op leven van de personen. Een adequate doelidentificatie ('target identification') is vereist om te verifiëren of de personen geen burgers zijn.

De belangrijkste overweging van het EHRM wordt daarom naar mijn mening gegeven in paragraaf 136. Het EHRM geeft aan dat het commandocentrum onzorgvuldig gehandeld heeft: te snel, dat wil zeggen zonder een adequate informatievoorziening, is aangenomen dat de personen aangevallen konden worden. Voorafgaand daaraan stelt het EHRM vast dat het enkele feit dat de personen in de perceptie van de vliegers gewapend waren niet de toepassing van dodelijk geweld kan rechtvaardigen (paragraaf 134). Er moet wat meer aan de hand zijn, hetgeen moet blijken uit die informatievoorziening. Het EHRM geeft een aantal

informatie-elementen welke noodzakelijk geacht worden om een ‘appropriate decision’ te nemen. Algemene elementen als het zicht en de mogelijke bevolking van het gebied, specifieke elementen betreffende het ‘verdachte’ van de situatie zoals de afstand van de personen tot de crashsite en of zij trachten te ontsnappen en specifieke elementen betreffende de urgentie van de situatie als het onder aanval (kunnen) komen en de noodzaak tot direct optreden anderszins.⁶⁾ Daarbij acht het EHRM het onwaarschijnlijk dat de identiteit van de personen vastgesteld kon worden gezien de beperkte tijd die verstreken is tussen de eerste melding en de aanval, namelijk 15 minuten. Dit leidt tot een gebrek aan ‘appropriate care’ in de beoordeling van de situatie.

De vraag of de personen gewapend waren speelt daarmee niet een belangrijke rol in de overwegingen van het EHRM; uitgegaan wordt van het ‘honest belief’ van de vliegers dat dit zo was. Wel moet aangenomen worden dat wanneer dat feit ‘objectief’ vastgesteld zou worden, het moeilijker voor de klagers zou zijn geweest, vol te houden dat het vreedzame burgers betrof. Het belangrijkste vraagstuk in deze zaak is zodoende gelegen in de rechtvaardiging van geweldstoepassing tegen gewapende personen die waargenomen worden in een operatiegebied, zonder dat zij op dat moment een dreiging vormen.

De oplossing van dat vraagstuk wordt beperkt door het EHRM: de schending van artikel 2 EVRM wordt enkel gevonden in de procedure van de doelidentificatie. Mogelijk is de mening van het EHRM dat wanneer de in paragraaf 136 genoemde informatie-elementen meegenomen zouden worden in de besluitvorming dodelijk geweld toe te passen, deze geweldstoepassing achterwege gebleven zou zijn. Een andere mogelijkheid is dat het EHRM impliciet van oordeel is dat bij twijfel de aanval geen doorgang had moeten vinden. Daarbij komt dat de ‘moeilijke’ situatie in Tsjetsjenië mogelijk een reden is voor een niet al te kritisch oordeel (zie de verwijzing naar die situatie in paragraaf 134).

In een overweging ten overvloede (het oordeel omtrent de rechtmatigheid van de geweldstoepassing is dan al gegeven) in paragraaf 139 gaat het EHRM in op de tweede grond die door de Russische autoriteiten naar voren is gebracht voor de geweldstoepassing. Volgens de Russische autoriteiten is er sprake van nalatigheid van de aangevallen personen, nu zij niet de aanwijzingen van de krijgsmacht gevolgd hebben. Door zich niet te markeren als burger en op de plaats waar ze aangetroffen waren te blijven wachten op grondtroepen, stelden zij zich bloot aan de mogelijkheid dat geweld tegen hen gebruikt zou worden. Het EHRM stelt dat de vraag of de rechtvaardiging van de toepassing van dodelijk geweld tegen burgers gelegen kan zijn in ‘mere failure to comply with official safety instruction in the area of an armed conflict’⁷⁾, onbeantwoord kan blijven, nu in het specifieke geval de burgers in de regio niet op de hoogte gesteld waren van de operatie en naar alle waarschijnlijkheid ook niet van de aanwijzingen van de krijgsmacht.

Deze zaak kan gezien worden als een zaak waar de Russische autoriteiten de mist in gaan wat betreft het gebruik van dodelijk geweld tegen burgers: op zijn best is het nonchalance (want gebrekkige informatie over de status van de personen) waarmee de officieren in het commandocentrum de vliegers opdragen de auto en de inzittenden aan te vallen. In een eenvoudige benadering van de zaak kan gesteld worden dat gezien die gebrekkige informatievoorziening een zorgvuldige afweging bij de geweldstoepassing achterwege is

⁶⁾ Vergelijk de ‘factors’ genoemd door A.P.V. Rogers die de ‘military decision-maker’ in overweging moet nemen bij het besluit tot een aanval over te gaan om zo vorm te geven aan de ‘responsibilities in attack’; Zero-casualty Warfare, IRRIC 2000, p. 165 – 181, via www.icrc.org.

⁷⁾ Waar de Russische overheid stelt dat het gaat om instructies in ‘an area where State agents were conducting a counter-terrorist operation’, stelt het EHRM in dezelfde alinea de vraag aangaande ‘an area of armed conflict’.

gebleven. Er kan niet gesproken worden van de vereiste zorgvuldigheid en terughoudendheid, en zodoende kan de geweldstoepassing niet ‘absolutely necessary’ zijn als bedoeld in artikel 2 EVRM.

Gezien het oordeel van het EHRM in de Isayeva zaken aangaande de rechtvaardiging van de geweldstoepassing tegen vermeende leden van ‘opposing forces’ (in de Russische visie ‘illegal armed groups’), is een meer uitgebreide behandeling van de Khatsiyeva zaak op zijn plaats. In het onderstaande wil ik drie elementen van de uitspraak nader behandelen. In de eerste plaats is dat de noodzakelijkheid van de geweldstoepassing en in de tweede plaats de proportionaliteit van de geweldstoepassing. In de derde plaats wil ik enige aandacht besteden aan de ‘command and control’ (‘planning and control’) van de operatie.

4. Noodzakelijkheid

Ondanks het feit dat in paragraaf 135 verwezen wordt naar de ‘necessary degree of caution and appropriate care to be expected from law enforcement personnel in a democratic society’ en het ‘adequately took into consideration the right to life of the applicants’ two relatives’, blijkt dat het EHRM niet het law enforcement beoordelingskader gebruikt voor de beoordeling van de zaak (zie ook de verwijzing naar ‘an area of armed conflict (een ‘verschrijving’?) in de overweging ten overvloede). In zaken betreffende law enforcement situaties waarin het EHRM een beoordeling geeft over de rechtmatigheid van de geweldstoepassing, is de rechtvaardiging van die geweldstoepassing de directe dreiging die uitgaat van de latere slachtoffers.⁸⁾ In deze zaak blijkt dat het EHRM in beginsel de toepassing van dodelijk geweld toestaat of althans niet afkeurt ook nu er geen dreiging bestond voor de helikopters of andere eenheden. Ook werd niet door de Russische autoriteiten gesteld dat de personen verantwoordelijk gehouden werden voor het neerhalen van de Mi-8 of voor andere aanvallen op Russische militairen.

Onderscheid in de rechtvaardiging van geweldstoepassing tegen enerzijds burgers en anderzijds leden van ‘armed groups’ is geen leidend beginsel in het systeem van mensenrechtenbescherming, waar dat in het humanitair oorlogsrecht (HOR) wel het geval is. In de regels geldend in niet-internationale gewapende conflicten worden ‘combatants’ niet genoemd.⁹⁾ Het onderscheid tussen de categorie personen die aangevallen mag worden en de categorie die beschermd wordt tegen aanvallen wordt gevonden in het criterium ‘rechtstreeks deelnemen aan de vijandelijkheden’(RDAV)¹⁰⁾: burgers moeten beschermd zijn tegen aanvallen, tenzij zij rechtstreeks deelnemen aan de vijandelijkheden,¹¹⁾ met de beperking dat zij alleen aangevallen kunnen worden wanneer en voor zolang er sprake is van die deelname.¹²⁾ Dit betekent dat ‘a potential or future fighter may not be attacked as such’¹³⁾.

Problematisch zijn dan de gevallen waarin leden van de ‘opposing forces’ niet direct

⁸⁾ Een uitzondering is dat tegen personen die verdacht worden van een ernstig of gewelddadig strafbaar feit geweld toegepast mag worden, wanneer zij dreigen te ontkomen aan hun arrestatie en die arrestatiemogelijkheid ook verloren dreigt te gaan. Zie EHRM 26 februari 2004, Nachova and others v. Bulgaria.

⁹⁾ Koninklijke Landmacht, Handleiding humanitair oorlogsrecht, 2005, p. 161.

¹⁰⁾ Afkorting ontleend aan Ducheine, Krijgsmacht, Geweldgebruik & Terreurbestrijding, dissertatie UvA, Nijmegen, 2008 (hierna Ducheine, 2008), p. 482.

¹¹⁾ Zie gemeenschappelijk artikel 3 van de Geneefse Conventies (GA 3): ‘taking active part in the hostilities’ In artikel 51 lid 3 AP I en in artikel 13 lid 3 AP II wordt gebruikt ‘take a direct part in hostilities’, net als in artikel 8 lid 2 sub b onder i ICC-statuut. Voor een analyse daarvan, zie Ducheine, 2008, p. 482 – 488.

¹²⁾ Ducheine, 2008, p. 483.

¹³⁾ The Manual of the Law of Armed Conflict, UK MOD, Oxford, 2005, p. 390.

deelnemen aan de gevechten, maar wel gelokaliseerd kunnen worden. In de zaak *Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia* was de rechtvaardiging van de geweldstoepassing gelegen in het feit dat de twee SU-25 ‘Frogfoot’ gevechtvliegtuigen vanaf twee trucks bestookt werden met zwaar kaliber machinegeweren. Duidelijk is dat, ook zonder die aanval, de Russische autoriteiten een belang hadden bij het voorkomen van verplaatsingen van strijders naar de hoofdstad, welke op dat moment belegerd werd door het Russische leger. In de zaak *Khatsiyeva and others* bestond er ook een operationeel belang bij het aanhouden van de personen: de vliegers meenden dat zij gewapend waren en naar alle waarschijnlijk gingen de vliegers en de ‘air controllers’ in het commandocentrum ervan uit zij deel uit maakten van de ‘opposing forces’.

Het blijkt dat het EHRM ervan uitgaat dat leden van ‘armed groups’ aangevallen kunnen worden, ook wanneer er geen sprake is van RDAV: de rechtvaardiging moet waarschijnlijk gevonden worden in het operationele belang van de autoriteiten. Dit sluit aan bij de mening dat zij in principe voortdurend aangevallen kunnen worden.¹⁴⁾ Het EHRM eist wel van de autoriteiten dat zij adequaat vaststellen dat het inderdaad gaat om leden van ‘armed groups’;¹⁵⁾ bescherming van het recht op leven is dan gericht op het voorkomen van onnodige doden onder onschuldige burgers (burgers die noch op dat moment noch op andere momenten deelnemen aan de vijandelijkheden). Dat ligt in lijn met de ratio van die regel: alleen aanvallen op personen die rechtstreeks deelnemen aan de vijandelijkheden zijn geoorloofd, zodat fouten in het selecteren van ‘legitimate targets’ beter voorkomen kunnen worden (zodat er geen onschuldige burgers getroffen worden).¹⁶⁾

Het EHRM had er voor kunnen kiezen om de bescherming van het recht op leven van burgers en ook dat van de ‘opposing forces’ hoe dan ook boven het operationeel belang van de autoriteiten te stellen. In dat geval had het oordeel moeten zijn dat de geweldstoepassing niet te rechtvaardigen was, en de autoriteiten een kans leden van de ‘opposing forces’ uit te schakelen voorbij hadden moet laten gaan. De vereniging van beide belangen wordt daarentegen gezocht in een adequate informatievoorziening voorafgaand aan de geweldstoepassing (welke in beginsel vanzelfsprekend is).

De door het EHRM voorgestelde informatie-elementen die door het commandocentrum gevraagd hadden moeten worden om een ‘appropriate decision’ te nemen, geven wel een bepaalde richting aan. Mogelijk is het EHRM van oordeel dat wanneer het commandocentrum over die informatie beschikt had, optreden tegen de personen niet noodzakelijk geacht zou worden. Het formele aspect, het volgen van de juiste procedure voor doelidentificatie, leidt dan tot een ander besluit ten aanzien van het materiële aspect, namelijk het uitblijven van de geweldstoepassing.

5. *Proportionaliteit*

Zoals hiervoor gesteld, wordt een adequate doelidentificatie beschouwd als de belangrijkste bescherming van het recht op leven en niet de inzet van andere middelen. Echter, een andere ratio dat enkel in geval van RDAV geweldstoepassing te rechtvaardigen is, is gele-

¹⁴⁾ Ducheine, 2008, p. 482.

¹⁵⁾ Mogelijk levert dat een extra identificatieprobleem op, nu vastgesteld moet worden of het gaat om burgers die nog niet of niet meer deelnemen aan de vijandelijkheden dan wel om leden van ‘armed groups’, die hoewel zij ook niet deelnemen aan de vijandelijkheden, voortdurend aangevallen kunnen worden.

¹⁶⁾ L. Doswald-Beck, *The right to life in armed conflict: does international humanitarian law provide all the answers?*, in: IRRC 2006, p. 881 – 904, p. 897 en p. 898: “Any use of force against a civilian not at that moment using violence has the potential of being a mistake (...)”.

gen in het feit dat wanneer er geen rechtstreekse deelname is, arrestatie een mogelijkheid kan zijn.¹⁷⁾ Die overweging geeft meer blijk van bescherming van het recht op leven van de ‘armed groups’ (onnodige doden zijn dan ook de strijders die gearresteerd hadden kunnen worden). Die vraag of minder zware middelen mogelijk waren en daarom eerst ingezet hadden moeten worden, komt in deze zaak niet aan de orde. Mogelijk omdat het praktisch gezien wat moeilijk voor te stellen is hoe een vlieger in gevechtshelikopter minder zware middelen kan inzetten anders dan waarschuwingsschoten met een machinegeweer¹⁸⁾ (het EHRM behandelt niet als zodanig de claim van de autoriteiten dat wel eerst waarschuwingsschoten gegeven waren, en ook niet de claim van de klagers dat ongeleide raketten gebruikt zijn). De rechtmatigheid van de door de autoriteiten voorgestelde procedure voor burgers die geconfronteerd worden met de Russische luchtmacht lijkt door het EHRM betwijfeld te worden, en kan daarmee niet gelden als ‘proportioneel middel’.

Toch lijkt dat het EHRM de eis dat minder zware middelen ingezet moeten worden in situaties van gewapend conflict niet uit het oog verliest. Wanneer er een meer fysieke beheersing van het terrein is, stelt het EHRM wat zwaardere eisen aangaande de inzet van andere middelen.

In de zaak *Anik and others v. Turkey*¹⁹⁾ wordt door het EHRM een oordeel gegeven over de toepassing van dodelijk geweld door Turkse militairen. Deze militairen bewaakten ’s nachts een voetpad dat naar Irak leidde, om te voorkomen dat PKK-strijders zich van en naar Irak zouden verplaatsen. Wanneer zij twee verdachte personen aantreffen in het gebied, worden deze omsingeld en uiteindelijk gedood. De personen weigerden zich over te geven en probeerden te ontkomen. Niet wordt gesteld dat de personen gewapend waren. Het EHRM acht de toepassing van dodelijk geweld niet te rechtvaardigen. Dat oordeel wordt met name gebaseerd op het tactisch voordeel dat de militairen hadden: de posities die zij ingenomen hadden maakten dat ze controle hadden over het terrein, de militairen waren in de meerderheid en zij hadden de twee personen omsingeld en ze beschikten daarbij over ‘sophisticated night vision equipment’. Verder achtte het EHRM het mogelijk dat de aanwezige ‘sniper’ in staat was om de twee personen neer te schieten zonder hen te doden. Reageren met ‘adequate time and resources’ voorhanden (als tegenovergestelde van een reactie in ‘the heat of the moment’²⁰⁾ geeft blijkbaar de mogelijkheid meer zorg te geven aan de bescherming van het recht op leven van de verdachten, bijvoorbeeld door hen aan te houden, al dan niet met gebruik van ‘non-lethal methods’.²¹⁾

In beginsel sluit deze uitspraak aan bij andere uitspraken over de toepassing van dodelijk geweld tegen personen die zich in een ‘veiligheidszone’ bevinden.²²⁾ Het enkele feit dat men zich in zo een zone ophoudt, is geen rechtvaardiging voor het gebruik van vuurwapens.²³⁾ In de zaak *Anik and others v. Turkey* daarentegen wordt de toepassing van geweld niet te rechtvaardigen geacht gezien het gevolg, de dood van de twee personen. Naar het oordeel van het EHRM had met een geweldstoepassing die geen of minder levensbedrei-

¹⁷⁾ Ibidem, p. 890 en p. 902 – 903.

¹⁸⁾ Zie echter D. Grossman, *On Killing*, New York, 1995, p. 239 voor een voorbeeld daarvan: een ‘scout helicopter’ vlieger landt zijn ‘two-seater helicopter’ om een North Vietnamese Army (NVA) soldaat gevangen te nemen. Vervolgens vliegt hij deze soldaat (‘sitting in his co-pilot’s lap’) naar zijn basis.

¹⁹⁾ EHRM 5 juni 2007, *Anik and others v. Turkey*.

²⁰⁾ EHRM 9 oktober 1997, *Andronicou and Constantinou v. Cyprus*, paragraaf 192.

²¹⁾ EHRM 25 april 2006, *Erdoğan and others v. Turkey*, paragraaf 79.

²²⁾ EHRM 22 november 2005, *Kakoulli v. Turkey*, EHRM 27 juni 2006, *Ihsan Bilgin v. Turkey*, EHRM 19 september 2006, *Halit Dinç and others v. Turkey*.

²³⁾ EHRM 22 november 2005, *Kakoulli v. Turkey*, paragraaf 118.

gende verwondingen tot gevolg had volstaan kunnen worden. Hieruit blijkt dat het EHRM uitgaat van het proportionaliteitsbeginsel: minder zware middelen dan de toepassing van dodelijk geweld (in casu geweld dat vrijwel zeker tot de dood van de personen zou leiden) waren mogelijk geweest.

Het blijkt dat een tactisch voordeel een zwaardere last legt op de militairen. Waar de dreiging voor de militairen klein geacht wordt en waar er beheersing is van het terrein, wordt van de militairen verwacht dat zij met minder (dan dodelijk) geweld volstaan.

6. *Command and Control*

De uitspraak betreft de ‘planning and control’ van de operatie (‘command and control’) en niet de handelingen van de vliegers; zij waren gebonden aan de orders van het commandocentrum. In de uitspraak *Isayeva, Yusupova and Bazayeva* stelde het EHRM dat de air controller ‘could not see the road and could not be involved in any independent evaluation of the targets’.²⁴⁾ Dit vergrootte de kans dat burgers als ‘suitable targets’ gezien zouden worden.²⁵⁾ De inzet van ‘Forward Air Controllers’ (FAC) had daarom de voorkeur van het EHRM. Waar in die laatste zaak de air controllers de vliegers, die zelfverdediging claimden, in toom hadden moeten houden,²⁶⁾ geeft het commandocentrum in de zaak *Khatsiyeva and others* een ‘overreactie’ aangaande de melding van de vliegers. De eis van het EHRM wat betreft een strikte ‘planning and control’,²⁷⁾ blijkt ook nadelig te kunnen zijn.

Nu er geen enkele ‘autonomy of action’²⁸⁾ was, was het oordeel van de vliegers omtrent de dreiging en de urgentie van de situatie niet relevant bij de geweldstoepassing. De inschatting van de situatie door de vliegers was bij de beslissing van geweld toe te passen niet van belang: zij gaven slechts hun waarnemingen door (gewapende personen waargenomen, welke proberen te ontkomen in een auto), waarna het commandocentrum, zonder nadere informatie te verkrijgen het bevel gaf te vuren. In die situatie, waar de hogere echelons geen bijdrage kunnen leveren aan het besluit op het laagste niveau aangaande de daadwerkelijke toepassing van geweld, was een beslissing om geweld toe te passen gebaseerd op het oordeel van de vliegers beter geweest.²⁹⁾

7. *Conclusie*

Het EHRM lijkt in deze zaak niet blind te zijn voor de operationele belangen van het Russische leger dat in Tsjetsjenië ‘counter-terrorist operations’ uitvoert. Het verschil met beoordeling van ‘law enforcement’ zaken is duidelijk aan te geven: ondanks de afwezigheid van een concrete dreiging wordt de toepassing van dodelijk geweld niet op voorhand onrechtmatig geoordeeld. Een adequate informatievoorziening is een voorwaarde voor de

²⁴⁾ EHRM 24 februari 2005, *Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia*, paragraaf 188. Het EHRM heeft het hier over het ‘control centre’.

²⁵⁾ EHRM 24 februari 2005, *Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia*, paragraaf 189: “All this had placed the civilians on the road, including the applicants, at a very high risk of being perceived as suitable targets by the military pilots.”

²⁶⁾ Zie voor een voorval tijdens operatie ‘Enduring Freedom’ waar een vlieger niet de instructies van de air controller opvolgt: B. Klappe, *Piloten, pillen en proportionaliteit*, *Militaire Spectator* 2005, p. 100 – 108.

²⁷⁾ Het EHRM eist dat er geen ‘wide autonomy of action’ mag zijn (EHRM 20 december 2004, *Markaratzis v. Greece*, paragrafen 68 en 70).

²⁸⁾ *Ibidem*.

²⁹⁾ Voor een dergelijk ‘managementconcept’, zie bijvoorbeeld J.J. Brouwer, *Schaduw en over de woestijn*, Westervoort, 2006, p. 10 – 16 en F.P.B. Osinga, *Science, strategy and war*, London and New York, 2007, p. 197 – 200.

rechtmatigheid van de geweldstoepassing. Het blijkt dat het EHRM in deze zaak een goede procedure voor doelidentificatie het belangrijkste element voor bescherming van het recht op leven acht en overigens ook het enige: het EHRM blijkt geen nadere (aim-means) proportionaliteitstoets ten aanzien van het toegepaste geweld te hanteren. In artikel 57 lid 2 sub a (i) AP I is een dergelijke plicht (tot doelidentificatie) opgenomen.³⁰ AP I betreft echter de bescherming van personen in een internationaal gewapend conflict; AP II is het rechtsregime voor een niet-internationaal gewapend conflict. Een impliciete toepassing geeft het EHRM de mogelijkheid het ‘verkeerde’, maar wel meer uitgewerkte (en daarmee meer bescherming biedend) rechtsregime te gebruiken.³¹)

Daarmee sluit het EHRM aan bij de ‘Isayeva’ zaken, waar voornamelijk regels uit AP I (impliciet) gebruikt werden in de beoordeling. Zodoende bevestigt deze uitspraak dat het EHRM geen bezwaar ziet in het (impliciet) gebruik van een regel uit het HOR om een zaak te beoordelen. Opmerkelijk is wel dat het EHRM geen verwijzing maakt naar ‘requisite care for the lives of the civilian population’ maar wel naar ‘the necessary degree of caution and appropriate care to be expected from law-enforcement personnel in a democratic society’. In die zin geeft de uitspraak ook een verwijzing naar law enforcement zaken (zoals ook in de Isayeva zaak)³²). Het (althans formeel gezien) volhouden dat het een law enforcement situatie betreft komt wat merkwaardig over³³) maar moet wellicht gezien worden als een politieke overweging en niet als een juridische.³⁴) De beoordeling van de geweldstoepassing geeft materieel gezien duidelijk blijk van regels uit het HOR; ondanks het uitblijven van derogatie onder artikel 15 EVRM lijkt de rechtmatige oorlogshandeling een rechtvaardiging van geweldstoepassing te zijn.³⁵) In casu was er geen sprake van rechtmatigheid, zodoende kon er ook geen sprake zijn van rechtvaardiging onder artikel 2.

Ten aanzien van de command and control (‘planning and control’) tijdens de operatie blijkt dat de eis van het EHRM dat voorkomen moet worden dat er een ‘wide autonomy

³⁰) Zie ook *The Manual of the Law of Armed Conflict*, UK MOD, Oxford, 2005, p. 82.

³¹) Het rechtsregime dat van toepassing moet zijn is GA 3, aangevuld met AP II; Ducheine, 2008, p. 491. Volgens dat regime kunnen ‘armed groups’ altijd aangevallen worden, p. 496. Wel zou betoogd kunnen dat artikel 57 AP I gewoonterecht is geworden, en zodoende van toepassing is in niet-internationale conflicten.

³²) EHRM 24 februari 2005, *Isayeva v. Russia*, paragraaf 191.

³³) Deze overwegingen van het EHRM kunnen leiden tot de conclusie dat er enkel ‘law enforcement’ optreden bestaat en in het geheel geen verschil bestaat tussen de beoordeling van situaties ‘law enforcement operations’ (in enge zin) en ‘military operations’; E. Guild, *Security and European human rights: protecting individual rights in times of exception and military action*, Nijmegen, 2007, p. 38, 39 en 58. Naar mijn mening is deze conclusie onjuist.

³⁴) Een expliciete keuze voor het HOR, zoals voorgestaan door Ducheine (2008, p. 572) lijkt mij gezien de houding van Rusland ten opzichte van de ‘Tsjetsjeense situatie’ niet haalbaar. Voor een meer expliciete verwijzing zie EHRM 10 januari 2008, *Varnava and others v. Turkey*, paragraaf 130 (over de Turkse inval in Cyprus): “(...) A zone of international conflict where two armies are engaged in acts of war per se places those present in a situation of danger and threat to life. Circumstances will frequently be such that the events in issue lie wholly, or in large part, within the exclusive knowledge of the military forces in the field, and it would not be realistic to expect applicants to provide more than minimal information placing their relative in the area at risk. International treaties, which have attained the status of customary law, impose obligations on combatant States as regards care of wounded, prisoners of war and civilians [met verwijzing naar de vier Geneefse Conventies en de drie bijbehorende protocollen, DFB]; Article 2 of the Convention certainly extends so far as to require Contracting States to take such steps as may be reasonably available to them to protect the lives of those not, or no longer, engaged in hostilities (...)”.

³⁵) De rechtmatige oorlogshandeling als vierde inperking van het recht op leven, Ducheine, 2008, p. 442.

of action'³⁶⁾ bestaat, niet altijd terecht is. In deze zaak was niet ondenkbaar dat het oordeel van de vliegers bepalend had moeten zijn, nu het commandocentrum geen nadere informatie kan verschaffen. 'Autonomy of action' waar dat tot 'considered initiatives' aangaande proportionele geweldstoepassing leidt, moet niet in strijd met artikel 2 geacht worden te zijn.³⁷⁾

Een relativering moet echter wel gegeven worden: het EHRM oordeelt dat de gevolgde procedure die ten grondslag lag aan de beslissing om formele redenen geen blijk gaf van de 'necessary degree of caution and the appropriate care'. Mocht die procedure wel formeel juist zijn geweest, maar materieel nog steeds dezelfde afweging gemaakt zijn, hoeft dat niet te betekenen dat het EHRM in dat geval geen schending van artikel 2 gezien zou hebben. Wanneer het EHRM die mening had, was een oordeel gericht tegen de geweldstoepassing als zodanig en dus niet een oordeel gericht op fouten in de procedure die ten grondslag lag aan de beslissing geweld toe te passen, duidelijker geweest.

Desondanks moet de conclusie zijn dat het EHRM in deze uitspraak geen recht op leven voor 'opposing forces' erkent. De vereiste zorgvuldigheid en terughoudendheid bij geweldstoepassing door de Russische autoriteiten blijkt door EHRM gevonden te worden in de regels van het HOR: het hanteren van juiste procedures bij doelidentificatie en voorkomen van burgerslachtoffers als 'collateral' moeten de bescherming van het recht op leven vorm geven. Dat de 'opposing forces' daar niet mee beschermd zijn (of slechts indirect) lijkt daarmee een gegeven: het EHRM geeft het oordeel zonder nadere (aim/means) proportionaliteitstoets in te brengen. Echter, gezien de zaak Anik and others is die toets zo weer ingebracht.

8. Slot

Deze uitspraak sluit aan bij de lijn die met de Isayeva zaken is ingezet. Optreden tegen 'opposing forces' in een militaire operatie is mogelijk. Het lokaliseren en het aanvallen van die 'opposing forces' is toegestaan, ook als zij geen directe dreiging vormen en er geen sprake is van RDAV. Wel moeten de regels van het HOR nageleefd worden voor wat betreft 'precautions in attack' als in artikel 57 AP I. In de Isayeva zaken ging het om de proportionaliteit van de aanval, in deze zaak om een zorgvuldige doelidentificatie. De reikwijdte van de uitspraak lijkt, gezien de zaak Behrami and Saramati, beperkt tot het Tsjetsjeense conflict en het conflict in Zuidoost Turkije³⁸⁾. Los van dat formele aspect kan de vraag worden gesteld wat het belang van deze uitspraak kan zijn voor internationale militaire missies.

Het belang van doelidentificatie is duidelijk: om het maken burgerslachtoffers te voorkomen of te beperken en om eigen vuur zoveel mogelijk uit te sluiten zijn procedures voor doelidentificatie en de inzet van Forward Observers (FO) en Forward Air Controllers (FAC) noodzakelijk.³⁹⁾ In dat opzicht is de uitspraak niet zo heel opzienbarend.

³⁶⁾ EHRM 20 december 2004, Makaratzis v. Greece, paragrafen 68 en 70.

³⁷⁾ Vergelijk het concept van de 'strategic corporal'; www.au.af.mil/au/awc/awcgate/usmc/strategic_corporal.htm zie ook www.d-n-i.net. Zie ook het Counterinsurgency Field Manual van het US Army/USMC, Chicago, 2007 (hierna US Army/USMC COIN FM, 2007): 'empower the lowest levels' als één van de 'contemporary imperatives of counterinsurgency', 1-145 en 1-146 op p. 46-47 en de paradox in 1-157 op p. 50 'many important decisions are not made by generals'.

³⁸⁾ Mogelijk kan de recente operatie van het Turkse leger in Irak via de 'Issa regel' (EHRM 16 november 2004, Issa and others v. Turkey) onder de werking van het EVRM gebracht worden en zodoende door het EHRM beoordeeld worden.

³⁹⁾ UK MoD, *The manual of the law of armed conflict*, Oxford, 2005, p. 82 – 85.

De uitspraak van EHRM is van belang voor geweldstoepassing in conflicten waar men geconfronteerd wordt met ‘Opposing Militant Forces’ (OMF) die irreguliere strijdmethoden⁴⁰⁾ gebruiken (‘Asymmetric Warfare’⁴¹⁾ of Fourth Generation Warfare⁴²⁾. Het uitbuiten van de regels van het HOR en de ROE, waaronder het doelbewust pogen het onderscheid militair – burger teniet te doen is onderdeel van de strategie van de OMF.⁴³⁾ Dit betekent dat de OMF zal proberen zoveel mogelijk uit de ‘ROE box’⁴⁴⁾ van de militairen te blijven, door zich voor te doen als burger of zich anderszins tussen de burgerbevolking te verschuilen.⁴⁵⁾ Dat geeft een problematische situatie: enerzijds strategisch gezien, nu slachtoffers onder de burgerbevolking de steun van die bevolking voor de missie ondermijnen en daarmee en gevaar zijn voor het slagen van die missie⁴⁶⁾: “In most Fourth Generation situations it is more important not to kill the wrong people than it is to kill armed opponents”.⁴⁷⁾ Anderzijds juridisch gezien omdat het HOR criterium om het onderscheid toch te behouden en daarmee de toepassing van dodelijk geweld tegen OMF te rechtvaardigen (RDAV) niet altijd uitsluitend geeft.⁴⁸⁾ Zeker nu betoogd wordt dat RDAV eng uitgelegd moet worden: enkel personen ‘in the process of shooting, firing a missile or similar’ zouden onder die formulering moeten vallen.⁴⁹⁾ Ook leden van ‘armed groups’ zouden in dat betoog onder die regel moeten vallen.⁵⁰⁾ Met die benadering verdwijnt bijna elk verschil met een beoordeling

⁴⁰⁾ Nederlandse Defensie Doctrine, (NDD), § 121 onder b, p. 23 – 25.

⁴¹⁾ K. Naumann, J. Shaliskashvili, The Lord Inge, J. Lanxade en H. van den Breemen, Towards a grand strategy for an uncertain world, Lunteren, 2007, p. 49 – 51 (Grand Strategy, 2007), (via http://www.csis.org/media/csis/events/080110_grand.strategy.pdf).

⁴²⁾ Zie bijvoorbeeld het Draft Field Manual 1-A Fourth Generation Warfare van het ‘Royal and Imperial Austro-Hungarian Marine Corps’ van 18 juni 2007 (draft FMFM 1-A, 2007) en F.P.B. Osinga, On Boyd, Bin Laden, and Fourth Generation Warfare as string theory, in: J. Olson (editor), On new wars, Oslo, 2007 (beiden via www.d-n-i.net). Zie ook F.P.B. Osinga, Science, Strategy and War, London/New York, 2007, p. 252 – 256.

⁴³⁾ “Blurring the boundary between soldier and civilian (...) remains a tactic of terrorist organisations today.”, Grand Strategy, 2007, p. 49 - 50. De NDD geeft als kenmerken van irregulier optreden ondermeer: ‘doorgaans geen (volledige) naleving van humanitaire oorlogsrecht’ en ‘tegenstander is niet altijd duidelijk aanwijsbaar’, §121 onder b, p. 23. Zie ook F. P. B. Osinga, On Boyd, Bin Laden and Fourth Generation Warfare as string theory, in: J. Olson (editor), On New Wars, Oslo, 2007, p. 21.

⁴⁴⁾ Ontleend aan Paul R. Howe, Leadership and training for the fight, Bloomington, 2006, p. 15.

⁴⁵⁾ Het US Army/USMC COIN FM, 2007, noemt als ‘greatest advantage’ van OMF ‘the ability to hide among the people’, p. 52. Grossman (On Killing, 1995) beschrijft dat als vijanden welke na een aanval ‘melt back into the civilian population’.

⁴⁶⁾ Zie ook berichtgeving over de missie in Uruzgan in het dagblad Trouw: 22 mei 2007, ‘Burgerdoden dreigen missie te verlammen’, 20 juni 2007, ‘Navo moet Afghanen beter beschermen’, 25 juni 2007, ‘Karzai hekelde aanpak Nederlanders in Chora’ en 18 januari 2008, ‘Een permanent spel zwarte pietten’.

⁴⁷⁾ Draft FMFM 1-A, 2007, p. 25. Dit verwoordt het idee dat het winnen van het morele conflict belangrijk is, mogelijk nog meer dan het militair verslaan van de OMF (wanneer bezien naar de drie niveaus van oorlog, ‘physical, mental and moral’ geïntroduceerd door John Boyd, zie F.P.B. Osinga, Science, Strategy and War, London/New York, 2007, p. 210). ‘Tactical success guarantees nothing’, als paradox van counterinsurgency operations, US Army/USMC, COIN FM, 2007, 1-156, p. 50.

⁴⁸⁾ L. Doswald-Beck, The right to life in armed conflict: does international humanitarian law provide all the answers?, in: IRRC 2006, p. 881 – 904, p. 903 – 904. Over het verschijnsel ‘farmers by day, fighters by night’ zie A.P.V. Rogers, Law on the battlefield, Manchester, 2004, p. 32 en Y. Dinstein, The conduct of hostilities under the law of international armed conflict, Cambridge, 2004, p. 28 – 29.

⁴⁹⁾ L. Doswald-Beck, The right to life in armed conflict: does international humanitarian law provide all the answers?, in: IRRC 2006, p. 881 – 904, p. 887 en p. 903. Zie ook D. Kretzmer, Targeted killing of suspected terrorists: extra-judicial executions of legitimate means of defence?, in: EJIL 2005, p. 171 – 212, p. 193. De Handleiding humanitair oorlogsrecht van de Koninklijke Landmacht gaat uit van een breder begrip: RDAV ‘houdt meer in dan deelname aan gevechtsacties’.

⁵⁰⁾ L. Doswald-Beck, The right to life in armed conflict: does international humanitarian law provide all the answers?, in: IRRC 2006, p. 881 – 904, p. 887 en p. 903.

van geweldstoepassing in law enforcement situaties onder artikel 2 EVRM: het vuren op militairen zal altijd een dreiging met zich mee brengen welke ook de geweldstoepassing in die situaties onder artikel 2 EVRM rechtvaardigt.

Welk rechtsregime ook gebruikt wordt, een eenduidige beoordeling van geweldstoepassing tegen OMF die geen directe dreiging vormen of niet duidelijk te onderscheiden zijn van de burgerbevolking (zoals tegen leiders van die OMF ('targeted killing'), 'spotters', strijders in burqa en strijders die zich met achterlating van wapens aan de vijandelijkheden proberen te onttrekken), blijft moeilijk.⁵¹⁾ Die beoordeling zal zich daarom beperken tot casuïstiek.⁵²⁾ Mogelijk zal in voorkomende gevallen het EHRM een wat 'idealistische' benadering kiezen,⁵³⁾ en een striktere beoordeling geven dan volgens het 'realistischere'⁵⁴⁾ HOR het geval zou zijn. Vooralnog heeft het EHRM geen onredelijke eisen opgelegd aan de autoriteiten; en daarmee blijft de slotlinea van mijn vorige bijdrage (MRT 2007, p. 97 – 110, p. 110) overeind.

⁵¹⁾ Zie bijvoorbeeld D. Grossman voor enkele voorbeelden van 'grey area killings', *On Killing*, New York, 1995, p. 196 – 199. Zie ook Paul R. Howe, *Leadership and training for the fight*, Bloomington, 2006, p. 15 – 16.

⁵²⁾ Beide rechtsregimes kunnen in ieder geval 'richting geven': "In particular, peace missions draw legal direction and guidance from both international humanitarian and human rights law (...)" U. Haubler, *Ensuring and enforcing human security, the practice of international peace missions*, Nijmegen, 2007, p. 47.

⁵³⁾ Het systeem van mensenrechtenbescherming gaat uit van het verzekeren van een menswaardig bestaan; Johan Vande Lanotte en Yves Haeck, *Handboek EVRM, Deel 1 Algemene beginselen*, Antwerpen, 2005, p. 3. Zie verder de Preambule van het EVRM voor de achtergrond van het EHRM.

⁵⁴⁾ HOR als 'evenwicht tussen de realiteit van het fenomeen oorlog enerzijds, en het beginsel van menselijkheid anderzijds', Ducheine, 2008, p. 468.